

TANDORI DEZSŐ

A feladhatatlan lecke

A TÖRTÉNELMI REGÉNYRŐL, S HOGY MIÉRT NEM?

Bevezetés

Szót se, mindezt a történelmi regényről fogom elmondani, rút kifejezéssel: annak kapcsán. Érdekes-e, hogy ikertanulmányra is van kérés, azaz hogy magam ajánlkoztam „valami mai félig-szociológiai esszé” felkérésre a dolog személyesebbik, így esztétikai-befogadási-historikumi elemzésre; ellenben jól jön egymásnak a két dolgozat.

Ha könyvespolcom rendjét (megszokott, csudás rendetlenségét) végképp össze akarom bolygatni, nemcsak féltucat könyvet kellene még (haszon nélkül csak: kipipálandó) ideemelgetnem. De miket hoztam? Sánta Gábor összegyűjtésében a Budapest-irodalmat (egy szegletét, szegmensét), a nagyon Hézagpótló, kitűnő „Minden nemzetnek van egy szent városa” címűt, így, idézve, s a századforduló Budapestje (durva meghatározás) mind a nőírók, mind a klasszikus-félék kuriózumai jegyében ott van, meg Budapest, mint történeti konglomerátum, de sem várostörténetre alapozódó historikus regénynek nyomára, sem ily leheletnyi kezdeményre sem bukkanunk. Kellér Andor és Illyés Endre (gyengéim, főleg Kellér, *nagyon* főleg!) remekművű, különböző szorzatú (amott 4×7, emitt 7×4 az esztétikum-igazság-viszony, igazságon értsd: mélyebb s eredeti igazság feltárása), kihagyhatatlan esszégyűjteményeiben, Bródy Sándor és Hunyady Sándor irályának lényegében, érdemien gyönyörűségei részében, de *Krúdynál* sincs semmi igazi történelem, vagyis van „történet” – ahogy Petőfi a historikumot „történet”-nek nevezi megrendítő politikumú versében, mindjárt megkeresem; s Móricz Virág remekműve, *Apám regénye*, a XX. század kimagasló regényírójáról (hiába Ottlik egyik könyve az etalon; nem a *regény* etalonja az „Iskola”, s ettől még majd itt! és a Buda történeties címnél megmaradásáról!), a Móricz-nagyéletrajzi természetesen feldolgozgatja a *Tündérkert* (nálam: „Tündérke Rt.”, tréfa Karinthy Frigyesnek hódolva) dolgait, de itt, sajnos, az a két tényező botlik össze, hogy:

1. a *Tündérkert* kb. az utolsó magyar nyelvű történelmi regény, leszámítva

a) Kellér Andor itt elemzendő könyvét,

b) Illyés Gyula „Petőfi”-jét (most az Illyés-féle, máig hatalmas értékű, szociografikus regényekre nem térek ki, Déry Tibor munkáiról kb., más értékrendben, de szintén a súlyos dolgok klassziséban – s nem a G. A. úrról, nem is a titkon célzatos, érdemben stilizált történelemismertető regényekről van s ó! hanem mint a „Felelet”, ilyenekről, és a zsánerregények körül a máig mostoha sorsú, fakopogású Nagy Lajos egy könyvéről –, szólhatnánk tehát, de szintén csak annak nem oly érdekes bizonyosságaképpen, miért nem lehet ma oly könnyen történelmi regényt írni;

2. a *Tündérkert*-(féle Móricz-világ) nekem kevésbé kedves, mindenképp máshová sorolódik, mint a géniuszian jó *Rokonok*; az *Úri muri*, a *Sárary*, ezek azonban korfestő,

történelem-adalékos regények – a *Rózsa Sándor* meg pastiche, és ami novella, az novella, de szintén inkább parabola, magyar-kafkai... és a boldogemberes korfestést már jellemeztem is így; ergo Móricz Virág híven szép könyvét is félreahagyom; s ahogy Móriczot a XX. század legnagyobb magyar regényírójának, Szentkuthyt legnagyobb esszéistájának, Illyést hajdani legcsodálatosabb szociográfiai-írójának tartom, mindezeknek semmi köze a mai magyar történelmi-regény-lehetőség-lehetetlenség kérdésköréhez. Márai Sándor nemcsak azért nem példa ide, de végképp nem, mert jómagam mintegy (bocsánat!) Lin-Yutanggal együtt olvastam „Vendégjáték Bolzsnóban c. bestsellerét, elismerem, az „Angyali Gigi” sem jellemzi Szentkuthyt, vannak ezek a kétfelé-lengő írók (Mándy színdarabokkal oldotta meg a kérdést, Ottlik végig hú maradt, Mészöly is, és ő a *Saulus* révén valóban írt történelmi-regényt, csak ismét a parabola-hiperbola-ellipszis etc. dolog hat, ha nem is oly nagyon megnézzük) mondom, a legkiválóbb (engem nem sokban érdeklő) Márai-szint minden elismerése mellett, s természetesen „polgárias” (nem a marxizmus által ocsmányul lepolgárizott kategóriájú, beckett-i, egyéb nagy irodalom jelével) esztétikumú hangulatfestéses, a maga nem maximumot vállaló művészi kategóriái szerint prima sokat elmondanak Kassáról, a budai jobb-világról, a középosztály megválthatatlanul maradi életegyütteséről, tehát megannyi – számomra – érdektelenségről, ám...

Ám hagyjuk.

Olyan történelmi regényt a XX. században még a világirodalomból is keveset tudnék fölemlíteni, hogy ne parabola legyen, ne inkább karrier-rajz, korrajz. Ha Ambrose Bierce novelláit regénynek olvassuk, az az amerikai polgárháború regénye; Mark Twain némely könyve igazi nagyregény; a Márainál sokkal jobb Upton Sinclair s társai is történelmi-regény-írók; Hemingwaynek kétszer sikerült ez, az I. világháborúról (gyengécskén), a spanyol polgárháborúról (elég jól), s komoly vita robbanhat ki, hogy az angol érdekeket jószerén többpróbázóként képviselő Graham Greene-nek „A csendes amerikai” c. zsánerremeklésén túl van-e történelmi regénye, azt hiszem, nincs; ám nekünk a magyar lehetőségeket kellene itt feszegetnünk.

Rettegek, cinikusnak ne hasson, ha azt mondom: ahol a kérdéseket nem fogják fel radikálisan, ahol kimondásukhoz gyávák valakik (félénkek vagyunk), ahol a kimondás nem lehetséges, ott jön nagy súllyal (fősodorban, ah!) a humor. Nem lennének olyan büszke – Karinthy Frigyesen kívül – a magyar irodalom általam kívülről át- és belátható humortermelésére ily igazságszempontúan; tehát ahol a kérdések ilyenek: a humor. Ahol azonban vagy

1. nem lehet azt mondani, „a kérdés pontos, a válasz bizonytalan”, netán
2. alighanem negatív eredményre jutunk („megtaláltuk a lehetőséget: nincs!”),

ott a jó öreg szociológiát, a közönségtant, az esztétikumos szociológiát vesszük elő, s más fa tárgyak vasával gurigázunk; oknyomozásba kezdünk (melyet aztán szintén nem végezhetünk sosem, s nem – ma nem – politikai okoknál fogva, hanem alapismereteink hiánya miatt, lévén hogy ki a csuda lát a vesébe, meg mindenki előítéletes és így elfogult egy fokig), miért nem lehet, ha megfeszülünk se, történelmi regényt írni ma. (Miért, hogy alighanem lehetetlen. Kocsmárosom, akinek Virginia Woolf-fordításaimról, „eszméletlen”, de történelmietlenül nagy anyagukról és nehézségi fokaikról beszámoltam, s aki Salinger- és Fitzgerald-olvasó, kereken, bátran, másfél literes „kristály” flakonomat feltöltötte, mondta: „Nem lehet írni történelmi regényt itt és ma”, s fejét is rázta, netán rá-

bólintott.) Mondhatni, vagy egy bizonyos vélemény, amely szerint mai történelmi regényt nem lehet írni itt. Nem tartoznak ide oly elbűvölő könyvek, mint Hász Róbert, Háy János kitűnő stilizációi, s nem parabolásságuk okán, hanem mert ha az olyan „jóigazi” történelmi regény jegyeiben vizsgáljuk szöveget, kiderül, hogy értékeiket épp ez adja: nem estek bele abba a hiába, hogy elhitték (volna), valódi történelmi regény (főleg aztán képzelt múltbeliségekből és másunnétiságokból) írható itt ma nálunk.

Közbevetés: Balzac

Nem állítottam, hogy – kisebb művein kívül – Móricztól úgy egyhamar bármi mást, mint a *Rokonok*-at olvasni időm s módom volna; nem tételezem fel, hogy *A csendes amerikai* minden, máig érvényes világértékelési bravúrja ellenére; tehát hogy a régi-régi Byron-Don-Juan-idézet szellemében, csupa tiszta szándék jegyében kényszerűen elkövetett amerikai balkörműségek és az angol „kiégettség”... már el ne nagyoljunk!... szembenállása, mindez egy franciáknak-befuccsolt terepen etc., a vietnámiak mögött a ruszkit, a vörös kínaiakat” odaképező jómagam és magamfélék képzetei... egy ilyen viszonylag tágas történelmi perspektíva-legyezőben lengetett sztori (sic) komoly össz-világtörténelem-elemzésnek számítana. Igen bonyolult ügy lenne egy mai igazi történelmi regény a „fehér ember és az arabok” szembekerüléséről (amennyiben!), s hogy nagy tömbök még így a kínaiak, a japánok, a dél-ázsiaiak, gazdasági gyengeségük okán (na tessék! szempontok zagyvasága) nem annyira a dél-amerikaiak, tehát hogy egy nem szép-kis-ferdeszemű és egy (elaggott) Omar Sharif (kedves, balga ember, lóértő) szerelmi története többet adhatna, mint ahogy a Zsivago-tönkretevéssel a film sokat elmondott, hogyan tovább. Igen, Paszternák és Szolzsenyicin írtak, igenis írtak nemrég történelmi regényeket. Hrabalék már mások etc. Eltolódik a hangsúly a belvilágra. Kétségkívül erős kísérletek Nádas Péter ily tárgyú munkái. Esterházy jószerén zseniális „Termelési”-je messze nem történelmi regény, a „Harmonia...” nem regény, ne folytassuk. S Ottlik hatyúdala talán felsorakoztatja mind az okokat, melyek miatt nem ígérkezik mai magyar történelmi regény egy szint felett.

Rövid a tényleges Balzac-érdemlegesség. A világirodalom történetének még a Tolsztoj-féle (H.é.B.) pillanatánál is kedvezőbb volt az a nagy forduló. Tudjuk, Balzac kettős... jó, royalista, mit tudom én, ezt sokáig elloptam tőle, értsd „verébroyalista”, vicc volt... és a burzsoázia nagy ábrázolója... jaj, ellenben, hogy igaz. Akinek van türelme, hogy elolvasson egy Balzac-regényt, s magam, úgy 90 éves korom körül, mikor Móriczot olvasok újra, Balzactól hármat is előveszek, dehát ha megélem, s aki tudja, Balzac miről nevezetes, őrzítő élességgel látja még azokat a párizsi sikátorokat, készülő bulvárokat etc., a kapuk kilincseit, a romlott és csudás szereplőket, minden magánkipárolgásukkal egyetemben azonnal és meggyőzően történelmieknak, a vállalkozást történelminek. Victor Hugóról tanulhattuk, még a XX. sz. 20-as éveiben is azt lehetett hallani róla – félek, konzervatív ajakról –, hogy „sajnos mindmostanáig ő a legnagyobb francia költő”, jó, kívánnék ma sok ilyet, de hogy történelmi regényírónak messze inkább mesemondó, s nem Balzac II., erre egy epsomi Derby-nap versenysorozatát megfogadom végig, de favoritokra, ami a vesztes biztos záloga. Igaz, ha Victor Hugo „Nyomorult”-as könyve nem igazi történelmi nagyregény, hát... jó, Móricz „Tündér”-ese az, csak eléggé elment felette az idő, míg „A nyomo-

rultak” felett, ha nem olvasható is minden sora (az élet rövid, Victor Hugo hosszú!), nem ment el. Tehát nekem a legmagasabb kategóriákban a novellista Ambrose Bierce, Balzac és bizony Dosztojevszkij (Ördögök stb.) nagyon nagy történelmi regényíró; s minálunk olvasható minor, ezekhez képest minor tényezők közül a Kellér Andorét és az Illyés Gyulát tudnám elemezni jó szívvel.

Még egyszer: félmúlt és régmúlt

Persze, a *Zöld gyep, zöld asztal* és a *Petőfi* már csak félmúlt; s ha időosztásoknál tartunk, tegyük: a mi Jókaink a történelmi regényeivel világírdatlan! E szóval. Kimagasló, Bár komolyan alig vehető. De a legjobb történelmi regényei mind ilyenek. Még a *Politikai divatok* is. Holott kibírhatatlan (nekem) az olvasásuk, de az emlék meg, amit róluk őrzök, kikezdehetetlen. „Uram/hölgyem, semmiért az ég világán nem ajánlanám Kegyednek Jókaink olvasását, mert Kegyednek ez érdektelen, de olyan szórakoztató... bár hamar összezecsukja, tudom, mert nem találja érdekesnek, ám annyira tökéletes abban a nemben, hogy...” Nos, Balzacról visszatérve még: ami Balzacnak sikerülhetett; az idők egybeesése okán sikerült. Rövidre fogva: Balzac korában a kapitalizmusnak az a „csavar-fordulata” klassz volt, s miénk snassz.

Elképzelhetetlen, hogy... nem akarok, régi „kormányzósértő” apától származván (ami egy nagy marhaság volt!) senki jelességet megbántani, de kinek jutna eszébe ép ésszel mai vagy volt államhivatali nagyságokról, netán csak a ráismerhetőség jegyében is, regényt írni, s hogyan sikerülne nagyregénnyé gyúrni egy korrupciós botrányt? Ezek a szociológia szintje alá süllyedtek; napilapok népszerű-tudósi (különben korrekt), óvatoskodó v. radikális fejtegetéseinek hasznos tárgyai maradnak csak a mi nagyobb összefüggéseink (is). Ennyit a vendéglátós uram tömör véleményéhez. Evidenciaként vágta ki: ma nem lehet magyar történelmi regényt írni. Nem lehet történelmi regény tárgya egy magyar érdekelért rutén földön, letorgén érdekekért cucori földön harcoló államférfi, kortes, szép nejjel, link unokaöccsel, kábszercsempész leánnyal, titkon szép lélekkel. S a többi.

A történelem eseményei manapság: leginkább: történelmi, politikai, gazdasági szükségyszerűségek, melyeket állítólag (vagy nem állítólag) ugyanúgy tudomásul kell vennünk, mint az influenzajárványt vagy az időjárás. Dánia, Anglia, Svédország; Norvégia, Svájc példái alkalmasint csak népszerűsítő szociológiai írásokban tematizálódhatnak. S mire megyünk velük? Sapieni sat. A „sat” meg 3sat, Viasat, Sat 1 etc. Vendéglátósom nem néz tévét. Kategorikusan. Hetekig nem olvasok ma én se mást a lapból, mint a sportrovatot. S a sport is túl van dimenzionálva. Nem része a történelemnek a sport. Az alagútépítés. Az autópálya. A belépés az Unióba. A fürdőruhadvat. A könyvek piaca. A táncdal. A brutalitás. Képtelenség azonban még egy közelmúltú témájú, igazán tisztességes német történelmi regényt elképzelni is; hogy minimum a korrektkedő sokra-tekintés ne manipulálja. Egyetlen történelmi jellegű megjegyzésem: szerencsések leszünk, ha további gazdasági nehézségek s némi okádások árán megússzuk az előző (átéltem!) háború fő vétkeseinek mai irányított népességét. Hadd ne nevezem meg az I. háború végén „jeleskedő” nemzetek az országokat. Történelmi regényhez azonban ez viccként is kevés.

Bankárházak, autómárkák története, az olaj története, akár a palesztin–izraeli konfliktus egy elűzött család és egy telepes család sorsán „át” tekintve; vagy akár egy kibombázott

magyar család története, sok gyerek, unokatestvér stb., széles paletta, disszidensekkel – esetleg Kelet-Magyarországról menekültek... megírhatatlan. Nem az, hogy nem szabad; szabad. Csak kinek kell, mert hogy mit fejez ki? Sajnos a „bármit-fejez-ki kinek-kell” motívuma a legerősebb. Semmiféle mai politikai alakot, alakzatot nem érzek történelmi regényre méltónak, érdekesnek; s visszamenve 80 évet, úgy se találok senkit. Már legalább én nem. Akkor meg? Ha nem, találunk?

A két kicsi–nagy példa

Kellér Andor „a mi Szemere Miklósunkat” (érdemes a rövidke regényt elolvasni, nem bocsátkozom tartalmi ismertetésekbe) a nemesi gondolkodás és a liberalizmus, a jellegzetes magyar gondolkodási hibák, a már-már mikszáthi „nosztyság” hajdani pénzen sokszázmilliók kategóriákban ágáló figurájaként, megtestesítőjeként úgy tudja ábrázolni, hogy a Monarchia, a hanyatló – de sajnos, nem eléggé lehanyatló – magyar feudalizmus, egy érdekes sport, megannyi közérdekű magánélet tarka összképét nagyonis hordozhatta. Ez az egy szem különnc Szemere Miklós. *A Zöld gyep...* egy fél Jókai-életművel ér fel. Minden nagy távlatba kerül, s kerülhet, mert a (nagy, főleg azért kártyás, lótenyésztő etc., de bizarr, lassú-gyors, nemesi-józan-gondolkodó) nagyúr a közbostrány és a könnyes érzékenység határain *a kort magát, a történelem erőterét járta meg*. S nem csupán, mert Ferenc Józseffel direkt, inkább indirekt kapcsolatban állt (Erzsébet királynő, ám főleg Schratt Katalin révén, mondani sem kell, csak három lépéses galantériával – elolvasni!), mert a mágnás-világ (a Klub!) beltagja, ugyanakkor szélvidéki csellengője volt... mert komoran cinikus öniróniája valamiképp saját életének megszentelését is jelentette, ugyanakkor mélységesen boldogtalan volt, nővel csak alig-barátsága, rajta anyja árnya... ellenben Budapestről kitiltották operaházbeli kuruc viselkedés miatt, Bécsből a császár elzavarta, „megint ezek a magyar nagyurak” jelígre, igen, mert Szemere, ha valaki, pusztán a maga lovas-emberi személyével utolsó tesztet tette meg a... mindjárt mondom, a történelmi Magyarország egy változatát, a monarchiabélit, ahol csak az 1901. évi Magyar Turfkrónika – másutt is írtam –, saját gyűjtésem, nem Kellér, íme, ennyi lószínteret értékel, ismert: Alag (tavaszi meeting), Bécs (tavaszi meeting,) ezeket nem jelölöm tovább), Debreczen, Pozsony, Sopron, Kassa, Kottlingbrunn, Krakkó (! TD), Tata, Sarajevo (! TD) Karlsbad, Lemberg (! TD), Siófok (haha ! nagy gátversenyek), Tátra-Lomnicz (lóverseny ott! mint ma a német Bad Harzburgban etc.), Czegléd, Arad (...), Pardubitz (még ez is mi voltunk!) Szabadka (családi fészek nekem), Maros-Vásárhely (...), Zedsizów (?), Kolozsvár (...), Kis-Várda, Zombor (TD !), Nagy-Kikinda, Szatmár. De ez lényegtelen. S az is, ahogy egyszer, mikszáthian, azt mondja rokonának: „Te, Dinkó, nem furcsa ez? Lovas nemzet lennénk, s mi ketten semmit se értünk a lóhoz.” S kártyázni is úgy tudott csak, mint egy csónakházgondnok a Rómain, mégis mai tízmilliárdoknak megfelelő (!) nyert egy lengyel hipergróftól, aki végül... de tessék elolvasni... És cs. és kir. kamarás volt, diplomata, és örökké állig gombolt felöltőt, sálát viselt, sétálni nem járt... nem folytatom. Része volt a magyar századforduló legnagyobb történelmi-szellemi mozgalmának, inkább mozgásainak. S mindez bánatban, lóban, nagy-nagy különtség látszatában elbeszélve. A Monarchia széthulltával halt meg. Irdatlan vagyonát egyetlen örököse, aki nem volt bohém, aki kispolgár volt, baleksággal úgy szétszórta, hogy ő maga – e rokon – a II. háború után a jó is-

merősök kegyéből kertész lett New York-ban, s ott lett elégedett. (Hol lenne altiszt, azt kutatja.)

Kellér Andor azt a Szemere Miklóst írta meg az egyik legérvényesebb történelmi regényben, aki a magyar történelem utolsó igazi történelmi-regényalakja volt. Utána nem volt ily történelmi alakunk, s ma sincs.

Hogy Illyés a csodálatos Petőfi-regényben mivel érte el sikerét (terjeszteni kellene híret, s hogy olvassák, igenis! érthetőek benne a versek!)? Hogy Petőfit történelmi-nagy alakká tette! Különbül, mint Baradlay Stb.-éket Jókai. Nagy regényírónk itt Illyés Gyula. Ezzel az egy könyvével.

Egy kis Ausztria

Musil nagy regényének legeslegnagyobb csattanója, hogy Ulrich, a főalak, mikor már tényleg nem tudja megoldani életét, s mert nincsenek hozzá praktikus partikularitásai („tulajdonságai”), egy év szabadságra szeretne menni az életből, a világból, békesség vágyából – akkor tör ki az I. világháború, amit akaratlanul is a szellem nagy mozgalma, az Ulrichot is érintő Párhuzam Akció készített elő köznevetségesen. S Heimito von Doberer, a XX. század ausztriai regényirodalmának többi fényes alakja közül az egyik legjelesebb, talán saját II. világháborús, talán ebben-abbán kifogásolható múltjának okán is, majdnem-főművében (*A Strudlhof-lépcső*) tudatosan, akarva, teljesen és teljes sikerrel kikapcsolta a történelmet, holott leendő diplomaták, régi és későbbi katonatisztek, exponált politikai figurák is a szereplői, Doberer a másik véglet.

Ezzel lett az ötvenes évek Ausztriájának (máig maradandóan) tövig-fejbűbig elismert nagy alakja. Teljes bocsánat, sőt, pardon ezért. Zseniális író, mellesleg. Karl Kraus pamflelista csak.

Hogyan állunk hát a történelemmel, miután a Monarchia nincs?

Leccsengetés

Ha mondtam olyat, hogy az én szegény *Zabkeselyű* regényem történelmies, csak azért, mert mutatványnak van benne történelem, s mulatságos, hogy ezek a történelmi dolgok gyökeresen meghatározzák az események alakulását. Mivel a közönség nem nagyon ismerheti, a szak-kritikára bízom ennek eldöntését. Manapság sem lehet történelemmel, csak szociokritikával foglalkozni. „Radikálisnak” lenni = normálisnak lenni.

Az író manapság, kapitalizmuskezdeményünkben – mint gondolkodó – az átlagember normalitásában jár. Azzal egyenlő. S ezt nevezik vagy altiszttségkutatónak, vagy (mint nálam) radikalizmusnak. Vicc. Nevetséges alaphelyzet, de mert a Monarchia visszhangtere hiányzik, jelentéktelen a kacaj (s eredménye). Persze, hogy más történelmi körülmények között vagyunk ma, mint amikor pl. Kosztolányi egyetlen jól fizető drámafordításból hosszan élédegélhetett, házat vehetett Budán. S ez nem is fontos. (Fontos.) Más körülmények közt, amikor végig kellett ülni és udvariaskodni, képmutatni ugyan a politikai gazdaságtan szemináriumot a magyar írónak (50-es évek), a műfordításból pompásan megélt. Hiába fenyegettek nagy történelmi drámák (Berlin, Kuba etc.), valaki játszhatott eleve kontrát (úgyse jönnek be); viszkethetett a fenéke, tehetett olyan kijelentéseket, melyekből már

nem volt visszaút etc.; lehetett olyan hajlandóságú ember, aki, mint a vándorfű, görgetegségben jól megél, itt köt meg, amott. Ám ők ugyanúgy nem lettek „a” történelem, ah, még hogy „rendszer váltás”! összeomlott „a szovjet”, és kész! a többi már csak rossz variáció egy témára, szereposztásbeli változás, mások fokozottabb érvényesülésével; nem egy Racine-dráma tisztos honoráriumáról van szó, mondjuk, három hónapig rövid ital, jó kávé, szép virág, hanem Porschékról, tengeri yachtról, én nem is tudom... nekem még taxizásról sincs szó. Tehát a történelemnek még csak szereplői sem vagyunk, kapaszkodunk az uniós villamoson, „tujázunk”, netán kalauzkodunk is, ülünk, állunk, ki-hogy. De a történelem-csinálásnak az a nemes indulata, mely világbirodalmakkal dacol, amiből akár történelmi regények is születhetnének: kifújt. Ottlik nagy regénye alól kiszaladt a történelmi talaj. Ma nincs ez az említett összetartás (a hatalmasok hülye parancsainak hős-innen-parti magyarságunk regénye, végső soron egy bridzs-zseniségbe átlándoló nagy magyar író összeábdált kötete lett. József Attila, aki ma – sajnos – a kor legaktuálisabb magyar költője e tájon, bár Kosztolányi poétikailag, Szép Ernő világemberileg általánosabb, J. A. tehát... én nem is tudom. Ál-Petőfi-szobrával az én mostani legkedvesebb piacom (Lágymányos, BEAC-piac) sarkán áll, s bizony, ez a piac is bezár, mert valami hiperépületbe költözik (az ócska épület helyett) vissza. Ez a fejlődés menete.

S abból nehéz történelmi regényt írni, hogy a szegény/gazdag árusoknak tényleg jobb, ha nem fagy le a kezük künn; a piacot így is tervezték, legyen meg télre. Komoly haladás fokán állunk; s mi jön még! (*Erre* a legnagyobb költő ma J. A.)

A legnagyobb történelmi regényíró

A legnagyobb történelmi regényíró pedig Dosztojevszkij Mihajlovics Tódor volt. Például *Ördögök*. „Holtak háza”. Etc. Mögötte egy nagy nemzet (őrült, „igvijot”, csodás, bármilyen) sorsa állt, eljött az akasztófa alól, volt ennyi ökonómiája az oroszországnak; s ő még pánszlávizmussal stb. is, démonaival úgy tudta áthatni a gondolkodást, hogy ahhoz képest Stendhal legvirtuózabb kis hősei is tanapródok.

Örülünk, ha nálunk ma egyáltalán elfogadható *regényt* lehet írni. Félek, nem lehet; viszont a kisebb zsánerek kora szépen adva van.

Az olvasótól, én azért nem mennék odáig, nem függetlenül.

Különben meg – miért ne bizakodnánk. Ez a legnagyobb léhaság, amit mondani lehet.

Vissza is szívom.

Ez (mégis) a feladhatatlan lecke.